

УДК 329:82-96(477) Щоголев
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/23.166083>

Тетяна ГОРБАНЬ,
orcid.org/0000-0003-0566-620X
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри історії світового українства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна) tayrgor@ukr.net

«ПРЕСЕКАТЬ И КАРАТЬ... РУСОФОБСТВО И МАЗЕПИНСВО»: УКРАЇНСЬКИЙ РУХ У ПУБЛІЦИСТИЦІ С. Н. ЩОГОЛЕВА

У статті аналізуються погляди на український рух громадсько-політичного діяча, публіциста, цензора С. Н. Щоголева. Ставиться мета висвітлити його бачення стану та завдань українського національного руху в контексті основних постулатів етнополітичної доктрини російського самодержавства. Особлива увага звертається на різке неприйняття Щоголевым будь-яких ознак української ідентичності. Вказано на важливість дослідження цієї проблематики, оскільки етнополітичні концепції імперської доби, одним із апологетів яких був С. Н. Щоголев, не втратили актуальності й у сучасній Росії, досі слугуючи ідеологічним обґрунтуванням її великодержавницьких претензій.

Ключові слова: український рух, сепаратизм, українська мова, шкільна освіта, російська культура, великодержавницька доктрина.

Tetyana GORBAN,
orcid.org/0000-0003-0566-620X
Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor of the Department of History of the World Ukrainianism
of Kyiv Taras Shevchenko National University
(Kyiv, Ukraine) tayrgor@ukr.net

“PREVENT AND PUNISH... RUSOPHOBIA AND MAZEPIN MOVEMENT”: UKRAINIAN MOVEMENT IN PUBLICISM OF S. N. SHCHOGOLIEV

The article deals with the views on the Ukrainian movement of public-political activist, publicist, censor of the Kiev temporary committee on printing S. N. Shchogoliev, the author of the works “Ukrainian movement as a modern stage of South-Russian separatism” (1912) and “Modern Ukrainism. Its Origin, Growth and Tasks” (1914). It is noted that these works, written from the standpoint of Russian great-power nationalism, caused diametrically opposite assessments in the public-political circles of the Russian Empire: they were classified as “political denunciations” by the Ukrainian national intellectuals, while in Russian nationalist circles their appearance was greeted with enthusiasm, they were called “the encyclopedia of the Ukrainian question from the Russian point of view”. Analyzing Shchogoliev’s views in the context of the basic postulates of the ethno political doctrine of Russian autocracy, the author aims to highlight his attempts to convince the Russian public that the purpose of the Ukrainian movement was to weaken or break ties that “unite the Little Russians with the Great Russians”, and thereby to cause a split of “the united body of the great Russian nation”. The article shows that, stating his own vision of the history of the Ukrainian national movement from the extreme anti-Ukrainian positions, Shchogoliev regarded it as cultural, economic and political separatism, emphasizing the transition from ethnographic Ukrainophilia to the political stage of the Ukrainian movement as a phenomenon which is extremely undesirable for the Russian Empire. Standing firmly in the positions of the “triune of the Russian nation”, Shchogoliev strongly resisted the recognition of any signs of Ukrainian identity, declaring that the notion “Ukraine”, “Ukrainian people”, “Ukrainian language” are artificial, and their “propagation” by “conscious” Ukrainians “is the result of a foreign intrigue aimed at weakening the Russian Empire”. Finally, the author concludes on the necessity of studying the issues to which the proposed article also belongs. After all, the ethno political concepts of the imperial era, one of the apologists of which was S. N. Shchogoliev, have not lost their relevance in contemporary Russia, serving today as an ideological justification for its great-power claims.

Key words: Ukrainian movement, separatism, Ukrainian language, school education, Russian culture, great-power doctrine.

Постановка проблеми. Серед найбільш складних і болючих проблем, що стоять сьогодні перед українським суспільством, одне з перших місць, беззаперечно, посідає проблема українсько-російських відносин. Тож всебічне її дослідження – і

тих складових частин, які безпосередньо стосуються дня нинішнього, і тих, що заглиблюються в історичне минуле, сягаючи витоків багатьох подій сьогодення – не втрачає актуальності навіть попри існування великої кількості праць із назва-

ної проблематики. Адже, виринаючи з минулого, етнополітичні концепції більш ніж столітньої давнини нерідко отримують сьогодні нове життя, додаючи напруги у площині як міжетнічних, так і міждержавних відносин. Одним із найбільш ревних поборників і популяризаторів етнополітичної доктрини російського самодержавства на початку ХХ ст. і був С. Н. Щоголев.

Аналіз досліджень. У жодному разі не можна сказати, що постать С. Н. Щоголева належить до маловідомих і рідко згадуваних у вітчизняній історіографії. Проте головним чином вона виступає не як об'єкт самостійного дослідження, а в контексті аналізу теоретичної та практичної діяльності російських націоналістичних організацій пізньоімперської доби, роботи органів цензури (Щоголев був членом Київського тимчасового комітету у справах друку, де займався цензурою українських книжок) і, звичайно, фігурує у працях, у яких досліджується український національний рух зазначеної доби та доробок його лідерів. Безпосередньо особистості Щоголева присвячена досить незначна кількість наукових праць, серед яких виділимо статтю в останньому томі десяти томної Енциклопедії історії України (Енциклопедія, 2013: 687), дослідження І. Коляди (Коляда, 2012) та Я. Ступака (Ступак, 2014).

Мета статті – висвітлити відображені в основних публіцистичних працях Щоголева особливості бачення ним тогочасного стану і завдань українського національного руху в контексті основних постулатів імперської етнополітичної доктрини.

Виклад основного матеріалу. У публіцистичному доробку С. Н. Щоголева ключове місце займають праці, присвячені українському національному рухові. Працюючи на посаді цензора, він мав можливість детально ознайомлюватися з численними різножанровими творами українських авторів, створеними як у Наддніпрянській, так і в Західній Україні. Осмислення нагромадженої інформації з позицій російського націоналізму трансформувалося у цикл статей під загальною назвою «Южнорусский сепаратизм», підготовлений у 1912 р. для газети «Киевлянин», редактор якої Савенко, як і Щоголев, зарекомендував себе найактивнішим поборником великодержавницької ідеї.

Того ж року вийшла друком праця, яку іноді називають «вершиною інтелектуального доробку» Щоголева – «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма». У російських націоналістичних колах її появу вітали із захопленням. Відгуки преси – таких видань, як «Россия», «Русская мысль», «Киевля-

нин» – рясніли оцінками на кшталт «энциклопедия украинского вопроса с русской точки зрения», «настолярная книга для всякого русского национально-политического деятеля», яка «должна раскрыть глаза обществу, законодательным палатам и правительству на это движение», «капитальный труд», що «даёт русскому обществу то, чего нам до сих пор так досадно недоставало» (Щеголев, 1914: 2). Зовсім іншу характеристику заслужила ця праця у середовищі української інтелігенції національного спрямування, де її кваліфікували як «політичний донос» і «підручник для жандармів» (Ступак, 2014: 155; Енциклопедія, 2013: 687).

У 1914 р. побачив світ її скорочений виклад під назвою «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи». Сам автор у заключній частині охарактеризував свій доробок як перелік «средств самообороны русской культуры и государственности от язвы украинства» (Щеголев, 1914: 155). Не можемо принагідно не вказати на ще більш промовисто сформульоване автором завдання цієї праці (як і її попередниці): показати, як «переходила от поколения к поколению <...> идея государственной измены, и как, благодаря этой идее, панургово стадо мечтателей-украинофилов превратилось в стадо «сознательных украинцев» (Щеголев, 1914: 4).

Як було сказано раніше, С. Н. Щоголев належав до апологетів етнополітичної доктрини російського самодержавства, визначальна домінанта якої ґрунтувалася на концепції творення і зміцнення унітарної централізованої держави. Системотворчою основою реалізації такої моделі був східнослов'янський етнічний масив, котрий самодержавною владою й adeptами її національної політики бачився як інтегрована «триединая русская нация» у складі трьох східнослов'янських народів – великоросів, українців і білорусів, які й мали утворювати кількісно переважаюче ядро Російської імперії.

Для обґрунтування цієї концепції мали служити, окрім іншого, дані Всеросійського (1897 р.) перепису населення, згідно з якими до «единой русской нации» офіційно зараховувалися всі три східнослов'янські народи, що у сукупності становили 65,5% загальної кількості населення імперії. З такою «арифметикою» не погоджувалися представники українського національно-визвольного руху, вказуючи на те, що власне великоросів у складі населення імперії нараховувалося лише близько 43%, відтак визнання малоросів і білорусів самостійними народностями перетворювало панівну національність на меншину стосовно

решти населення імперії, а це було підставою для федералізації держави.

Вбачаючи у таких заявах «підкоп» під цілісність держави з боку «псевдофедералістичного» й «анітрохи не прогресивного» українського руху, який, на думку Щоголева, попервах готовий був «задовольнятися розладом і відчуженням» між «гілками російського народу», не потребуючи невідмінного «розпаду» Росії, публіцист висловлював упевненість у тому, що саме етнографічний склад ядра імперії є перепоною для «федералістичних побудов» українського руху, тоді як намагання «української партії» використати будь-яку нагоду, аби заявити, що «інородці», з українцями включно, становлять понад 50% населення Російської імперії, переводить український народ «из сыновей в пасынки, из родных в инородцы» всупереч – як наполегливо переконував своїх читачів Щоголев – його бажанню (Щеголев, 1912: 525, 527).

Однією з визначальних рис національної політики самодержавства до останніх днів його існування залишався страх політичного сепаратизму, який поділяли ідеологічно наближені до влади кола російського суспільства. Серед тих, кого особливо турбувала «еволюція украинофилов в «украинцев», трактована як результат закордонної (польсько-австрійської насамперед) інтриги, спрямованої на ослаблення Російської імперії, був С. Н. Щоголев. Розглядаючи український рух як сепаратизми культурно-етнографічний і політичний, він наголошував на переході від першого до другого як на вкрай небажаному і небезпечному для Російської імперії явищі, в основі якого лежало прагнення послабити або й зовсім розірвати зв'язки, що поєднують малоросів із великоросами. З цією метою, писав Щоголев, сепаратисти підкреслюють «мнимую отчужденность малорусского племени от остальной Руси, для него придумали имя украинского народа, а всем местностям в России, Австрии и Венгрии с преобладающим малорусским населением, присвоили название Украины... Партизаны украинства принесли в 1905 году в Россию вырабатываемый ими для малороссов особый книжный (украинский) язык» (Щеголев, 1914: 3, 4).

Українській мові автор відводив особливу роль у стратегічних задумах «сознательных украинцев» – як знаряддю боротьби з російською культурою з метою витіснення її з середовища південно-російського населення та заміни новою культурою, українською (Щеголев, 1914: 4). Називаючи українську мову («плоть от плоти языка польского») «незрозумілою», «нестійкою», з «ненауковою і непрактично фонетикою», «малоприматною для

створення рідної малоросам літератури» і, зрештою, шкідливою і непотрібною народу Півдня Росії, Щоголев водночас наголошував на її ролі у виконанні «культурних завдань», яким, на його переконання, відводилася службова роль у досягненні політичних цілей. Тож основним напрямом у протистоянні українському рухові він вважав боротьбу з українською мовою в усіх сферах суспільного життя, де вона могла б бути застосована зусиллями представників української національно орієнтованої інтелігенції.

У цьому контексті промовистим є той факт, що палкий захисник імперської влади досить критично оцінював її діяльність на ниві антиукраїнських заборон. На його думку, акти 1863, 1776, 1881 рр. не проводилися в життя з належною повнотою та послідовністю, відтак і не мали дієвих результатів: український рух не був подоланий, навпаки – розвивався і навіть перейшов на новий ступінь, а шкода від «нескоординованих дій» російської політики поглиблювалася поблажливостю і ледь не потуранням із боку окремих органів влади (Щеголев, 1914: 33). Тож Щоголев закликав законодавців та уряд до твердої і визначеної позиції у боротьбі з «українською партією», зокрема вважав необхідним законодавчо проголосити, що «малоруське плем'я» разом з іншими двома гілками російського народу є народом-будівником сучасної російської держави, державної мови і державної культури, і будь-яке прагнення зарахувати його до інородців приховує у собі злочинну мету ослабити історичний внутрішній зв'язок між гілками російського народу (Щеголев, 1914: 148).

Зупинимось ще на одному ключовому моменті. Мету українського руху Щоголев вбачав у досягненні триступеневої автономії: культурної, економічної та політичної. Надії на політичну він відносив до розряду нездійснених за будь-яких обставин, економічну вважав непотрібною. Вартою уваги публіцист визнавав вимогу культурної автономії, і не тому, що вбачав загрозу в українізації, а з міркувань необхідності роз'яснювати «недоцільність» існування самостійної української культури: в епоху прогресу «уже самая тенденция прививать населению упрощенную полудетскую культуру включает в себе кричащую несообразность». Тож Щоголев вимагав від інтелігенції не ухилятися від «живого служіння державі» й не марнувати сили, займаючись «екзотичними експериментами» – такими, як переклад українською мовою класиків зарубіжної літератури чи «вигадування» українських наукових термінів (Щеголев, 1914: 143).

Отже, цілком закономірно, що, охарактеризувавши український рух як такий, якому притаманні «обскурантизм», «лжепрогресивність», «лжефедералізм», «русофобство и мазепинство» (на додачу до усього сказаного вище), Щоголев запропонував свою програму боротьби з українством. Розвиваючи відому тезу П. А. Столипіна стосовно того, що тісний зв'язок національних і політичних прагнень українського руху унеможливило їх розмежування, він висловив власне бачення поточного моменту. Останнім часом, висловлював переконання Щоголев, політична програма українства тримається в тіні, захована за культурництвом, тож боротьба з українським рухом насамперед повинна полягати у боротьбі з «відступництвом» на ниві культури (Щеголев, 1914: 147). Ним була розроблена низка заходів для запровадження їх у сфері шкільництва, позашкільної освіти, а також для контролю видавничої діяльності та діяльності тих нечисленних українських наукових і культурно-просвітніх закладів, існування яких, на думку розробника, могло бути дозволене. І, звичайно ж, «всякие проявления политического сепаратизма должны быть пресекаемы и караемы» (Щеголев, 1914: 147).

Висновки. Підсумовуючи сказане вище, можна погодитися з думкою, що творча спадщина С. Н. Щоголева цікава не так через суперечливе фактологічне наповнення, як через пропагандистський потенціал, який, за примітивно-лайливої риторики автора, справляв і продовжує справляти помітний вплив на свідомість прихильників великодержавницької ідеї. Власне, щодо «наукової цінності» доробку Щоголева своє бачення висловила ціла плеяда наукових і громадсько-політичних діячів – від С. Єфремова та С. Петлюри, котрі вказували на некомпетентність, наукове невігластво автора «Современного украинства» й неможливість полемізувати з ним по суті справи, і до наших сучасників (Ступак, 2014: 155).

Тим не менше, російські науковці досі вважають його «крупнейшим исследователем «укра-

инского» сепаратизма и автором двух капитальных исследований», як то сказано в анотації до чергового перевидання книги «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», що у 2004 р. побачило світ під егідою «Православного центра имперских политических исследований» (Щеголев, 2004: 2). Не можемо не звернути увагу на те, що і в 2004 р., як і століття тому, слово «украинского» у наведеній вище цитаті взято у лапки. Так само в передмові до цього видання, написаній одним із керівників названого «Центра» М. Б. Смоліним, саме у лапках бачимо слова «Україна», «українство», «український». Очевидно, відомий російський історик, всупереч реаліям, дотримується думки, що українство і в XXI ст. є «історичною фікцією», а здобута у 1991 р. українська державність – «хімеричною спробою», до того ж, не унікальною: «сепаратизм некоторых чисто русских провинций не новость для русской истории», «сегодня прочность русского единства хотят проверить деятели «украинского» проекта отделения южнорусских земель от России» (Щеголев, 2004: 8).

На жаль, у межах невеликої статті неможливо більш детально зупинитися на цій проблемі. Маємо на увазі не лише популярність етнополітичних стереотипів столітньої давнини. Йдеться про момент суто академічний, а саме: і через століття, упродовж якого немов би й не існувало як цивілізаційного поступу загалом, так і розвитку соціогуманітарних наук зокрема, праці, створені на засадах на кшталт «як українців, так і українську мову вигадали поляки, а в Україні її поширює стадо (!) зрадників – «свідомих українців», залишаються зразком «капітального дослідження». Очевидно, такі факти є підставою ще раз звернутися до викладених у працях С. Н. Щоголева засадничих положень, що не втратили актуальності в сучасній Росії, досі слугуючи ідеологічним обґрунтуванням її великодержавницьких претензій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10. 784 с.
2. Коляда І. А. «Благородный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никифоровича Щоголева. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : ІУ НАНУ, 2012. С. 354–363.
3. Ступак Ф. Я. С. Щоголев: лікар і цензор. *Грані.* 2014. № 8 (112). С. 153–156.
4. Щеголев С. Н. История «украинского» сепаратизма. Москва : Имперская традиция, 2004. 472 с.
5. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. Київ, 1914. 162 с.
6. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Київ, 1912. 588 с.

REFERENCES

1. Entsyklopediia istorii Ukrainy : U 10 t [Encyclopedia of History of Ukraine]. Kyiv : Naukova dumka, 2013. V. 10. 784 p. [in Ukrainian].
2. Koliada I. A. “Blagorodnyiy ocvedomitel” : shtrykhy do portreta kyivskoho tsenzora Serhiia Nykyporovycha Shchogoleva [“Noble accuser” : strokes to the portrait of the Kiev censor Sergey Nikiforovich Shchogoliev]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* Kyiv : IIU NANU, 2012. P. 354–363 [in Ukrainian].
3. Stupak F. Ya. S. Shchogolev: likar i tsenzor [S. Shchogoliev: doctor and censor]. *Grani.* 2014. № 8 (112). P. 153–156 [in Ukrainian].
4. Shchegolev S. N. Istoriya “ukrainskogo” separatizma [The history of “Ukrainian” separatism]. Moskva : Imperskaya traditsiya, 2004. 472 p. [in Russian].
5. Shchegolev S. Sovremennoe ukrainstvo. Ego proishozhdenie, rost i zadachi [Modern Ukrainianism. Its origin, growth and tasks]. Kyiv, 1914. 162 p. [in Russian].
6. Shchegolev S. N. Ukrainφskoe dvizhenie kak sovremennyiy etap yuzhnorusskogo separatizma [Ukrainian movement as a modern stage of South-Russian separatism]. Kyiv, 1912. 588 p. [in Russian].